

ÇOCUK EĞİTİMİNDE DEMOKRASİ

DEMOCRACY IN CHILDREN'S EDUCATION

Mehmet Selim ÇULLU¹, Osman SAMANCI²

ÖZET: Sınırları net bir şekilde belli olmayan ve üzerinde sıkça tartışmalar yapılan demokrasi, günümüz toplumlarının önemli kesimi tarafından ideal bir yönetim biçimi olarak kabul edilmektedir. Toplumda demokrasi bilincinin yerleştirilmesinin en etkili yollarından biri de çocukluktan itibaren bireylerin demokrasi kültürü ve bilinci ile yetiştirilmesidir. Çocukların demokrasi bilinciyle yetiştirilmesinde en önemli görev, aileye ve eğitim kurumlarına düşmektedir. Bu nedenle aile ve okul işbirliği önem kazanmaktadır. Bu çalışmada çocukların yaşamlarına yön veren aile ve eğitim kurumlarının demokrasi bilinci oluşturulmasındaki rolleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar sözcükler: Çocuk, eğitim, demokrasi, aile, okul

ABSTRACT: Democracy which has uncertain limits and discussed widely is accepted as an ideal regime by major part of today's society. One of the most effective ways of embedding democracy awareness into society is raising individuals with democracy culture and awareness from childhood. While raising a child with democracy awareness, the most important role falls to families and education institutions. Therefore, family and school cooperation gains importance. In this study, the role of families and educational institutions that shape children's lives on embedding democracy awareness is investigated.

Keywords: Child, education, democracy, family, school

1. GİRİŞ

Eğitim ve demokrasi ilişkisi, özellikle son yüzyılda üzerinde sıkça durulan ve araştırma yapılan bir konudur. Bu iki kavramın birbirleriyle olan ilişkisinin anlaşılabilmesi, bu kavramların neleri kapsadığının bilinmesini zorunlu kılmaktadır. Ancak sosyal bilimlerde mutlak tanımların olmaması, kavramlara kesin sınırlar çizilmesini de zorlaştırmaktadır. Bu durum, demokrasinin çeşitli tanımları incelendiğinde de açıkça görülmektedir. Açık, net ve ortak bir tanımı olmayan (Arblaster, 1999; Yapıcı, 2004; Yeşil, 2002) fakat kısaca, “halkın egemenliğine dayanan yönetim biçimi” (Türk Dil Kurumu [TDK], 2005) olarak tanımlanan demokrasi, hiç şüphesiz günümüzde hakkında en çok konuşulan, tartışılan, yazılıp çizilen kavramlardan biridir. Bu durum, demokrasinin ne olduğu ve nasıl algılanması gerektiği sorusunu da birlikte getirmiştir. Arblaster (1999), demokrasinin doğal olarak tartışılabilir ve değişebilir bir sistem olduğunu, özgürlük, eşitlik, adalet, insan hakları gibi akıldan çıkmayan politik idealler ve ilkeler için daima önemli olacağını söyler. Bu nedenden dolayı da demokrasinin asla tek bir anlamının olmayacağını savunmaktadır. Yine de demokrasinin adalet, eşitlik, hürriyet, aklın egemenliği, insana saygı, çoğulculuk, toplum hakkında söz sahibi olabilme gibi kavramları çağrıştırdığı yönünde bütün araştırmacılar hemfikirdirler.

Etimolojik olarak eski Yunancadan gelen “demos” (halk) ve “kratos” (egemenlik) kelimelerinin birleşimiyle oluşan ve “halkın egemenliği” manasına gelen demokrasiyi Kongar (2002, 13-14), azınlıkların çoğunluk haline gelebildiği katılımcı yönetim şeklinde açıklar. Kınca ve Uygun'a (2006, 31) göre demokrasi özgürlük, eşitlik, adalet, aklın egemenliği ve insana saygı

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum-Türkiye, mehmetselim@atauni.edu.tr

² Doçent Doktor, Atatürk Üniversitesi, Erzurum-Türkiye, osmansamanci9@gmail.com

kavramlarını içerdiğinden; meşru, aranan ve arzulanan bir yönetim şekli olarak dünyada çok yaygın kabul görmektedir. John Dewey'e (2004, 105) göre ise demokrasi, bir yönetim biçiminden daha fazlasıdır. Bir yaşam biçimidir ve ortak tecrübelerin özgün bir biçimde bir araya getirilmesidir.

Demokrasinin çeşitli tanımlarına bakıldığında kimi araştırmacılar demokrasiyi yönetimle ilgili bir kavram olarak tanımlarken kimi araştırmacılar ise bunun sadece bir yönetim biçimi olmadığını aynı zamanda bir yaşam biçimi ve tutumlar bütünü olduğunu savunmaktadırlar. "Demokrasi kavramının tarihsel gelişimi incelendiğinde de onun bir yönetim biçimi olmakla birlikte aynı zamanda bir yaşam biçimi olduğu görülür" (Yeşil, 2004). Dolayısıyla toplumda demokratik yaşam biçiminin çocukluk çağından itibaren bireylerce öğrenilmesi, benimsenmesi ve bu yönde davranışlar geliştirilebilmesi ise ancak eğitimle mümkündür. Böyle bir anlayışla demokrasi, yetişmiş neslin, yeni yetişmekte olan nesle düşünce ve duygularını; hem yaşantı, hem de belirli programlarla aktarma yoluyla vermesi anlamındaki bir eğitimle anlamını bulur (Arıbaş, 1999; Aycan ve Çalık, 2003).

1.1. Demokratik Eğitim

Herhangi bir insan topluluğunu millet yapan milli ve manevi unsurları, milletin varlığını devam ettirmek için yeni nesillere aktarmanın tek yolu eğitimidir. Ayrıca yeni yetişmekte olan kuşakların topluma sağlıklı ve verimli bir biçimde uyum sağlamaları, bireylerin bilgi, beceri ve tutumlarının geliştirilmesi ve davranışlarının bu doğrultuda değiştirilmesi yine eğitimle mümkündür (Genç, 2006). Kısaca nitelikli bir eğitim-öğretim, ideal nesillerin meydana gelmesinde en temel faktördür. Eğitimin daha etkili, verimli ve kalıcı olması da özgürlükçü, hoşgörünün hakim olduğu, bireylerin nesne değil özne olduğu yani kısaca demokratik eğitim ortamlarının varlığına bağlıdır. Demokrasi bilincine sahip, hoşgörülü, düşünen, sorgulayan, analiz ve sentez yapma kabiliyeti olan, "*fikri hür, irfanı hür, vicdanı hür*" çocukların yetişmesi ise ancak bütün unsurlarıyla demokratik olan eğitimle mümkündür.

Amacı, programları ve yöntemleri demokrasinin temel ilkelerine dayanan eğitim ve öğretim faaliyetlerinde, öğretmen-öğrenci ilişkilerinde ve eğitsel etkinliklerde, öğrencilere birey olarak değer veren, işbirliği içerisinde çalışmalarına imkan tanıyan, karşılıklı saygıya, hoşgörüye, kişiliğe önem veren demokratik eğitim (Kepenekçi, 2003), ırk, dil, din ve mezhep ayrımı yapmaz. Demokratik eğitim ortamlarında, bir yandan çocuklara yönelik rasyonel düşünceye dayalı bir eğitim ortamı oluşturulurken, diğer yandan kişisel yaratıcılığın gelişmesi de önemsenir (Emir ve Kaya, 2004; Touraine, 2002). Bu anlamda demokratik eğitim, eğitimin merkezine öğrenciyi koyar. Öğrenciler, eğitim öğretim faaliyetlerinin pasif bir nesnesi değil, aktif birer öznesi durumundadır. Öğretmenler de klasik anlamda birtakım teorik bilgiler aktaran ve doğrudan bilgi veren kişiler değil, bilgiye ulaşmada ve bilgiyi yapılandırmada çocuklara yardımcı olan, rehberlik eden, etkinlikler planlayıp onları aktif bir şekilde bu etkinliklere dahil eden, düşünmeyi, araştırmayı, sorgulamayı, kısaca öğrenmeyi öğreten kişilerdir.

Okullarda demokratik bir eğitimin başlıca niteliklerini Aycan ve Çalık (2003, 21) şöyle sıralamaktadır:

- Bireysellik: Bireye kendi hayatını özgürce yaşaması öğretilerek bireyin yaşamında bütünlük sağlama,
- Sosyallik: Farklı düşünceleri anlayışla kabul etme,
- Millilik: Milli bilinci güçlendirme,
- Evrensellik: Dünyadaki bireyleri bütünün bir parçası olarak görme.

John Dewey'e göre eğitim sosyal bir eylem olduğu için demokratik bir toplumun eylemleri de demokratik olmak durumundadır. Toplumun eylemlerinin demokratik olmaması durumunda, bunun düzeltilmesi de yine faal olarak demokratik eğitimle mümkündür. Eğitim ve toplum birbirini karşılıklı etkileyen unsurlar olmasından dolayı toplumun demokratikleşmesi de ancak eğitimle mümkündür. Toplumun demokrasiyi benimseyerek eğitime uyarlaması, pratik sonuçları bakımından sağladığı faydaya bağlı olarak toplumun demokrasiye olan inancının artmasına vesile olabilmekte bu da daha olumlu dönüt ile eğitimde demokratikleşmeye ivme kazandırabilmektedir (Bakır, 2011).

1.2. Demokratik Okul Yönetimi

Demokratik bir eğitimin temeli, eğitim-öğretim faaliyetlerinin en önemli parçası olan okullarda atılmaktadır. Okulların demokratik olabilmesinin en önemli koşulu; okul ve sınıf ortamında sevgiye, saygıya, hoşgörüye, anlayışa dayalı bir ortamın oluşturulması ve okulun tüm unsurlarının (öğrenci, öğretmen, aile) okul ve sınıf yönetiminde kendilerini ilgilendiren kararlara katılımının sağlanmasına bağlıdır (Kepenekçi, 2003).

Demokratik yönetim ile demokratik eğitim arasında doğrusal bir orantı vardır. Başka bir deyişle yönetimin demokratikleşmesinde temel rolü okullar ve okul yönetimi oynamaktadır. Çünkü okul yönetimi aslında ülke yönetiminin mikro anlamdaki uygulama şeklidir. Ülke yönetiminde devleti idare edenlere ve kamu idarecilerine önemli görevler düştüğü gibi yarımın yöneticilerinin bugünün çocukları arasından çıkacağı düşünüldüğünde, okul yöneticilerine ve öğretmenlere de bu anlamda önemli görevler düşmektedir.

Demokratik bir okul yöneticisinin sahip olması gereken bazı nitelikleri İlgar (1996, 87) şöyle sıralamaktadır:

- Okuldaki diğer personellerle sürekli işbirliği halindedir ve onları kendisinin en yakın yardımcıları olarak görür.
- Birlikte çalıştığı kişilere önem ve değer verir, onların sorunlarına da hassasiyet gösterir.
- Eleştiriye açık bir ortam oluşturur, 'her şeyin en iyisini ben bilirim' tavrından sakınır.
- Çalışanlarıyla istişare eder ve onların fikirlerinden istifade eder. Verilen kararların ortak kararlar olmasına özen gösterir.

Demokratik okul yönetiminde; her şeyin şeffaf, denetlenebilir ve sorgulanabilir olması; sevgiye, saygıya, hoşgörüye, işbirliğine dayalı olması ve çalışanların fikirlerine değer verilmesi; hem etkili okul yönetimi açısından hem de okulda eğitim gören çocuklara model olması açısından önemlidir.

1.3. Demokratik Sınıf Ortamı

Sosyal iletişim ve etkileşimin en etkili yaşandığı yerler olan okullar; hak, özgürlük, hoşgörü ve saygı gibi birtakım temel demokratik değerlerin çocuklara kazandırılması ve onların hayatına yerleştirilmesi açısından eşit bulunmaz ortamlardır. Bu ortamda öğretmenlerin en önemli görevlerinden biri, çocukların düşünen ve düşünceye saygı duyan bireyler olarak yetişmelerine yardımcı olmaktır (Yeşil, 2002). Öğretmenlerin, çocuğun kişilik gelişimi üzerinde önemli etkisi olduğu muhakkaktır. Birçok bilim insanı, yazar ve düşünür tarafından, okul öncesi dönemde aile bireylerinin; okul döneminde ise aile bireyleri ve bilhassa öğretmenlerin, çocukların demokratik kimlik kazanmalarında önemli bir etkiye sahip oldukları kabul edilmektedir (Kıncal, 2000; Touraine, 2002; Yeşil, 2002). Bu sebeple öğretmenlerin özellikle

sınıf içerisinde öğrenciye karşı sergiledikleri davranışların önemi büyüktür. Çünkü çocuk, günün büyük bir kısmını okulda ve sınıfta, öğretmeni ve sınıf arkadaşları ile birlikte geçirmektedir. Dolayısıyla öğretmenlerin sevgiye, saygıya ve hoşgörüye dayalı, demokratik bir sınıf ortamı oluşturarak ders işleme, çocukların demokratik değerleri benimsemelerinde ve demokratik davranışlar geliştirmelerinde önemli bir rol oynar. Elbette her şeyden önce öğretmenlerin demokratik tutum ve davranışları benimseyen ve hayatına tatbik eden kimseler olması ve bu anlamda öğrencilere rol model olması gerekmektedir.

Richardson (1979), demokratik bir sınıf ortamını oluşturan etmenleri şu şekilde belirtmektedir (Akt. Kepenekçi, 2003):

- Öğrencilerin, demokratik değerlerin (hak, adalet, özgürlük vb.) okulda ve sınıfta hayata geçirildiğini ve bunların önemsendiğini görmesi,
- Öğrencilerin, başkalarına saygı ve güven duymalarının sağlanması,
- Başarıları ödüllendirilerek öğrencilerin özgüvenlerinin geliştirilmesi,
- Okulda veya sınıfta sorunlara çözüm odaklı yaklaşılması,
- Dersin ve sınıfın yönetimi konusunda öğrencilere de birtakım sorumluluklar verilmesi.

Demokratik sınıf ortamında sınıfı ilgilendiren birçok karar öğrencilerle birlikte alınmalı ve kurallar öğrencilerle birlikte oluşturulmalıdır. Öğrencilerin yaşları ve gelişim düzeylerinin de dikkate alınması gereken bu süreçte öğretmenin rolü, uygulanacak yöntem ve faaliyetler konusunda öğrencileri bilgilendirmek ve alternatifler geliştirmektir. Öğretmen, her konuda yeni görüşlere, eleştirilere ve önerilere açık olmalıdır. Sınıf ve okul kurallarının oluşturulmasında öğrencilerin de katılımına yer verilmesi, onların bu kurallara uygun davranışlar sergilemelerinin yolunu açacaktır. Ayrıca böyle bir sınıf ortamı, öğrencilerin kendi başına karar verme ve özdenetim becerilerinin gelişimine katkı sağlayacaktır (İlgar, 1996). Bunun yanında öğretmen, öğrencilerin bilimsel düşünme becerilerinin gelişmesine yardımcı olmalı, işbirliğini teşvik edip kendi kendileriyle yarışmalarını temel ilke olarak benimsetmeli, ödevleri öğrencilerin ailelerine ve çevrelerine danışacağı bilgileri gerektirecek şekilde vermelidir. Kısaca öğretmen, çocukların hayatı tanıması ve onlara sürekli eğitim anlayışının kazandırılması için çaba gösteren bir rehber olmalıdır (Ayca ve Çalık, 2003).

1.4. Demokratik Eğitimde Okul ve Aile İşbirliği

Aile, çocuklar için temel eğitim kurumudur. Eğitimin temeli ailede atılır, okulda devam eder. Çocuklar yaşla ilgili ilk deneyimlerini ailede kazanır ve ilk iletişimlerini evde anne babalarıyla gerçekleştirirler. Okula başlayıncaya kadar çocukların hem doğal ihtiyaçları hem de sosyal ve duygusal ihtiyaçları ailede karşılanır (Samancı, 2016).

Okul ve ailenin işlevlerini yerine getirmemesi veya birbirlerine destek olmaması durumunda, birey ve toplum açısından birçok sosyal problem ortaya çıkabilmektedir. Aile ve okul ortamlarındaki farklılıklar, ailenin ve öğretmenlerin farklı beklentileri, çocuklarda uyumsuzluk ve davranış sorunları ortaya çıkarabilmektedir. Çocuklarının başarısından en çok kendi ailelerinin mutlu olacağı gerçeğinden yola çıkılarak, ailenin, eğitim süreci dışında tutulması söz konusu olamayacağı gibi okul ve aile arasında çocukların eğitimi ile ilgili bir işbirliğinin kurulması da zorunlu olmaktadır (Yeşil, 2002). Okul-aile işbirliğinin güçlü olması, hem okulun amaçlarının gerçekleşmesi hem de öğrencilerin olumlu davranışlar kazanması noktasında önemlidir. Bilhassa ilköğretim dönemindeki çocukların, ortaokul ve lise dönemlerindeki çocuklara oranla ailelerine daha fazla bağımlı oldukları düşünülürse, sağlıklı bir okul-aile işbirliği, çocuğun ileriki hayatında belirleyici unsurlardan biri olması bakımından büyük önem arz etmektedir (Gökçe, 2000).

Okul ve ailenin çocuğa demokratik davranışlar kazandırmada etkili olabilmesi ve okul-aile işbirliğinden verim alınabilmesi için bu iki kurumun demokratik tutum ve davranışlar sergilemesi gerekir. Çünkü demokrasi, ancak kendisinin yaşanabildiği bir ortamda öğrenilebilir ve kazanım olarak edinilebilir (Yeşil, 2002). Bu nedenle ailelerin sürece dahil olabilmesinin ön koşulu; okulun, aile ile iletişim halinde olması ve aileyi tanımaya yönelik çaba içerisinde olmasıdır. Bu durum gerçekte öğrenciyi de tanıma fırsatı vererek ailelerin okulu tanıması ve kendilerini okulun bir parçası olarak görebilmelerine imkan sağlayabilmektedir. Böylece hem öğrenciler için kaynak sağlama fırsatı bulunmuş, hem de akademik başarılarının standardının yükselmesine olumlu katkı sağlanmış olur (Kepenekçi, 2003). Ailelerin okul kararlarına katılmaları, çocuklarının eğitimi konusunda kendilerini geliştirmelerine imkan sağlar. Ayrıca ailenin eğitim düzeyi ile demokratik davranışlar arasında doğru bir orantı olduğu göz önünde bulundurulursa, yeterli eğitim alamamış ebeveynler için düzenlenebilecek eğitim programları ile ailelerin bilgi ve becerilerinin artırılması sağlanabilir. Ailelerin demokrasi konusunda bilinçlendirilmesi, çocuklarının aile ortamında demokratik tutum ve beceriler kazanmasına olumlu katkılar sağlayabilir.

2. SONUÇ

Çocuk eğitimi ve demokrasi ilişkisinin incelendiği bu çalışmada, demokratik eğitimin temel ilkeleri, demokratik okul yönetimi, demokratik sınıf ortamı ve okul-aile işbirliği üzerinde durulmuştur.

Demokratik okul yönetimi, eğitimin demokratik bir yapıya ulaşmasında çok önemli bir boyuttur. Başka bir deyişle demokratik yönetim ile demokratik eğitim doğru orantılıdır. Buna dayanarak diyebiliriz ki; bir okul yöneticisi ne kadar konumunu otorite olarak değil işin gereği olarak verilmiş bir hak olarak görür, birlikte çalıştığı insanlara değer verir ve okulla ilgili kararlara öğretmen, öğrenci ve ailenin katılımını sağlarsa; öğretmenlerin, öğrencilerin ve diğer çalışanların verimi, dolayısıyla okuldaki eğitimin demokratikleşmesi de o kadar artar. Bu durumun, okulun akademik başarısını da olumlu olarak etkilediği söylenebilir.

Eğitimin demokratikleşmesinde bir diğer önemli boyut öğretmenlerdir. Öğretmenlerin, çocuğun kişilik gelişimi üzerindeki etkisi ve özellikle sınıf içerisinde öğrenciye karşı sergiledikleri davranışların özel bir önemi olduğu göz önüne alındığında demokratik bir sınıf ortamında ders işlenmesi, öğrencilerin demokrasiyi benimsemesi ve demokratik davranışlar sergilemesinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu anlamda öğretmenler, öğrencilerin hayatı tanıması ve demokrasi anlayışının kazandırılması için çaba gösteren bir rehber olmalıdır. Bundan dolayı öğretmenler, öncelikle demokrasiyi benimseyen, uygulayan ve öğrencilerine örnek olan kişiler olmalıdırlar.

Çocuklara kazandırılacak olan demokrasi bilincinin işlevsel olabilmesi için okulda uygulanacak demokratik eğitimin yanı sıra öğrenci ailelerinin de sürece dahil edilmesi gerekmektedir. Bunu sağlamak için okul, aileyi tanımaya yönelik çaba göstermeli ve aileyi okulun bir parçası haline getirmelidir. Bu durum ailenin demokratik bilinç kazanmasına yardımcı olabileceği gibi hem öğrencinin hem de okulun her anlamda işini kolaylaştıran ve okulun demokratik misyonunun işlevselliğini üst düzeye çıkaran önemli bir boyuttur.

Ülke yönetiminin pratikte de özgürlükçü, çoğulcu, hoşgörülü, bilgiye ve bilime değer veren, farklılıkları tehdit olarak değil zenginlik olarak gören, ülkenin daha müreffeh, daha yaşanabilir bir yer olmasına ve dünya barışına katkısı olacak fikirlere saygı gösteren, kısaca 'demokratik yönetim' olması için eğitim sisteminin demokratik kültüre göre yapılandırılması gerekir. Bunun için okullarla bağlantısı bulunan tüm unsurlar (hükümet yetkilileri, idareciler, okul yöneticileri, öğretmenler, öğrenciler ve aileler) arasında demokratik ilişki ağının geliştirilmesi önem arz etmektedir.

Ülkemiz tarihine bakıldığında demokrasi kavramının kapsadığı tüm erdemlerin ve değerlerin (hoşgörü, adalet, sevgi, saygı, vb.) yine bu coğrafyanın geçmişinde var olduğu görülecektir. Asıl mesele bu değerlere sahip çıkılarak geleceğe aktarılmasıdır. Bunu da gerçekleştirmenin yegane yolu, demokratik eğitim kurumlarında çocuk eğitimine verilen önemden geçer.

KAYNAKÇA

- Arblaster, A. (1999). *Demokrasi*. (Çev. N. Yılmaz) Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Arıbaş, S. (1999). *Milli kültür, bilim ve eğitim alanındaki ilişki*. *Milli Eğitim Dergisi*(141), 20-21.
- Aycan, N., ve Çalık, D. (2003). *İlköğretim okullarında demokrasi eğitimi: Manisa örneği*. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2), 19-29.
- Bakır, K. (2011). *Demokratik eğitim John Dewey'in eğitim felsefesi üzerine*. Ankara: Pegem Akademi .
- Dewey, J. (2004). *Demokrasi ve eğitim*. (Çev. T. Göbekçin) Ankara: Yeryüzü Yayınevi.
- Emir, S., ve Kaya, Z. (2004). *Demokrasi eğitimi ve okul meclislerine yönelik öğretmen görüşleri*. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 69-89.
- Genç, S. Z. (2006). *Demokratik kazanımların gerçekleştirilmesinde ilköğretim öğretmenlerinin etkililiğinin değerlendirilmesi*. *Milli Eğitim Dergisi*(171), 43-54.
- Gökçe, E. (2000). *İlköğretimde okul ve aile işbirliğinin geliştirilmesi*. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(7), 204-209.
- İlgar, L. (1996). *Eğitim yönetimi, okul yönetimi, sınıf yönetimi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Kepenekçi, Y. K. (2003). *Demokratik okul*. *Eğitim Araştırmaları*, 3(11), 49-53.
- Kıncal, R. Y. (2000). *Ailenin Eğitimsel Fonksiyonları*. [Çevrim-içi: <http://earsiv.atauni.edu.tr/xmlui/handle/123456789/722>] , Erişim tarihi: 01.10.2015.
- Kıncal, R. Y., ve Uygun, S. (2006). *Demokrasi eğitimi ve okul meclisleri projesi uygulamalarının değerlendirilmesi*. *Milli Eğitim*(171), 31-42.
- Kongar, E. (2002). *Demokrasi ve kültür*. (4.Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Samancı, O. (2016). *Okul ve hayat başarısında ailenin rolü*. Erzurum: Nitel Yayınları.
- Touraine, A. (2002). *Demokrasi nedir?* (Çev. O. Kunal) İstanbul: YKY Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yapıcı, M. (2004). *Eğitimli birey demokratik birey ilişkisi*. *Üniversite ve Toplum Bilim, Eğitim ve Düşünce Dergisi*, e-dergi, 4(3).
- Yeşil, R. (2002). *Okul ve ailede insan hakları ve demokrasi eğitimi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Yeşil, R. (2004). *İnsan hakları ve demokrasi eğitiminde yöntem*. *G.Ü. Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(1), 35-41.

